

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ТА ЗАСАДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

JUSTICE AS CATEGORY AND PRINCIPLE OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Мамка Г.М.,

*кандидат юридичних наук,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Університету державної фіскальної служби України*

Стаття присвячена дослідженню справедливості як загальноправової категорії та засади кримінального провадження. Установлено, що зміст справедливості як фундаментальної, комплексної, системної правової категорії може бути сформульований лише орієнтовним переліком складових частин загального характеру. Акцентується увага на необхідності обґрунтування й нормативного закріплення в положеннях кримінального процесуального закону справедливості як однієї із загальних засад кримінального провадження й особливостей її дії в цій сфері як загальноправового принципу.

Ключові слова: загальні засади кримінального провадження, загальноправові принципи в кримінальному процесі, справедливість у кримінальному процесі, рівність і рівноправність, співмірність обмеження прав і свобод людини та правомірної мети.

Статья посвящена исследованию справедливости как общеправовой категории и принципа уголовного процесса. Установлено, что содержание справедливости как фундаментальной, комплексной, системной правовой категории может быть сформулировано только ориентирующим перечнем составляющих общего характера. Акцентируется внимание на необходимости обоснования и нормативного закрепления в положениях уголовного процессуального закона справедливости как одного из общих принципов уголовного производства и особенностей его действия в этой сфере как общеправового принципа.

Ключевые слова: общие принципы уголовного производства, общеправовые принципы в уголовном процессе, справедливость в уголовном процессе, равенство и равноправие, соразмерность ограничения прав и свобод человека и правомерной цели.

The article is devoted to a justice research as all-legal category and principle of criminal procedure. It is established that the content of justice as fundamental, complex, system legal category, it can be formulated only by the focusing list of components of the general character. The attention to need of justification and standard fixing in provisions of the criminal procedural law of justice as one of the general principles of criminal proceedings and features of its action in this sphere as all-legal principle is focused.

Key words: the general principles of criminal proceedings, all-legal principles in criminal procedure, justice in criminal procedure, equality and equality, harmony of restriction of the rights and freedoms of the person and the lawful purpose.

Постановка проблеми. Справедливість є тією категорією, що має фундаментальний характер не лише для кримінальної юстиції, а й для юриспруденції загалом. Справедливість, як і законність, демократизм, захист прав і свобод людини та громадянина, утворює основу правової держави. Саме справедливість виступає орієнтиром у правотворчій, правозастосовній, правоохоронній та інших видах людської діяльності.

Справедливість є загальнолюдською цінністю, фундаментом прогресивного розвитку держави та її інститутів, громадянського суспільства, гарантією й показником правової захищеності особи, у зв'язку з чим мають місце об'єктивні міжнародно-правові, національні соціальні, політичні й правові передумови необхідності розроблення проблем справедливості, зокрема в кримінальному процесі.

З одного боку, справедливість виступає хоча й загальноправовою, однак доволі абстрактною категорією, а з іншого – у кожній галузі права України справедливість має цілком конкретне значення.

Так, справедливість, будучи поряд із верховенством права, законністю, рівністю перед законом однією з основ правової держави, у кримінальному

процесуальному праві розглядається як категорія широкого та вузького значення. У широкому значенні концепція справедливого кримінального провадження є змістом загальних засад кримінального провадження, верховенства права, відповідно до яких людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, законності, рівності перед законом і судом та ін. Зміст цієї концепції розкривається та постійно вдосконалюється завдяки практиці Європейського суду з прав людини, яка відповідно до ч. 2 ст. 8 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) має враховуватися під час здійснення кримінального провадження.

У вузькому значенні справедливість у кримінальному провадженні пов'язується з відповідністю покарання, що призначається судом у разі визнання обвинуваченого винним у вчиненні кримінального правопорушення, ступеню тяжкості кримінального правопорушення й особі обвинуваченого (ст. 414 КПК України).

Варто зазначити, що в процесуальній літературі справедливість інколи називають принципом (засадою) кримінального провадження (процесу,

судочинства), хоча ні ст. 129 Конституції України, ні Закон України «Про судоустрій і статус суддів», ні ст. 7 КПК України досі не містять легального закріплення принципу (засади) справедливості. Виходячи із цього, предметом дослідження може бути справедливість у кримінальному провадженні, специфіка її дії в кримінальному процесуальному праві як загальноправового принципу, її функціональне призначення та реалізація під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності загалом, як і під час здійснення окремих процесуальних актів зокрема, і т. п.

Окрім суто теоретичних, соціальних і етичних основ, справедливість у кримінальному провадженні має й цілком практичне значення: від зміни методів правового регулювання в кримінальному процесуальному праві до встановлення правових гарантій прав особи – учасника кримінальних процесуальних відносин, оцінки дій посадових осіб у конкретних ситуаціях правозастосування. До того ж удосконалення процесуального забезпечення справедливості й права на захист під час кримінального провадження визнане одним із напрямів реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів [1].

Викладене свідчить про актуальність і практичну значущість дослідження теоретичних і прикладних аспектів справедливості в кримінальному провадженні, проблем її реалізації як під час здійснення кримінального провадження взагалі, так і окремих процесуальних актів.

Стан опрацювання. Різноманітні питання справедливості в кримінальному процесі прямо чи побічно розглядалися багатьма вченими на різних етапах розвитку законодавства та науки кримінального процесуального права. Серед вітчизняних авторів слід назвати В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, О.В. Капліну, О.П. Кучинську, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, М.М. Михенка, В.Т. Нора, М.А. Погорецького, Л.Д. Удалову, М.С. Шумила та ін. На монографічному рівні питанням справедливості, зокрема в кримінальному процесі, присвячені роботи О.А. Кучинської (кандидатська дисертація на тему «Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства», 2011 р.), О.Б. Прокопенка (кандидатська дисертація на тему «Право на справедливий суд», 2011 р.), О.В. Яценко (кандидатська дисертація на тему «Суддівський розсуд як засіб забезпечення справедливості судочинства», 2015 р.) та деякі інші.

Разом із тим оновлення у 2012 р. і подальше постійне реформування кримінального процесуального законодавства України, однак відсутність при цьому визнання справедливості загальною засадою кримінального провадження, а також унормування будь-яких інших аспектів справедливості в кримінальному провадженні, окрім уже традиційної справедливості у вузькому значенні щодо призначеного судом покарання, з одного боку, а з іншого – констатована на державному рівні необхідність удосконалення процесуального забезпечення справедливості

під час кримінального провадження, зумовлюють актуальність подальших наукових опрацювань відповідних питань, формування на цій основі науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Метою статті є дослідження справедливості як загальноправової категорії та засади кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Залучення категорії справедливості до врегулювання кримінальних процесуальних відносин – це об'єктивна ситуація, зумовлена, по-перше, соціальною необхідністю проникнення справедливості як загальнолюдської цінності до всіх сфер життєдіяльності, відносин між людьми, людьми й державою та її інститутами, особливо у сфері боротьби зі злочинністю, а по-друге, загальноправовою визначеністю справедливості як одного із загальних принципів права.

Не вдаючись до детального й усебічного аналізу справедливості з вищенаведених позицій (що не є безпосереднім предметом дослідження у статті й що неможливо зробити у визначених межах), з'ясуємо основні напрями реалізації категорії справедливості в сучасному кримінальному провадженні. Насамперед слід підтримати висловлену ще до прийняття у 2012 р. чинного КПК України пропозицію щодо внормування принципу справедливості в статтях КПК України.

Так, О.А. Кучинська, беручи до уваги публічний характер кримінального судочинства та необхідність його існування як соціально-правового інструментарію підтримання правопорядку в суспільстві, зазначає, що кримінальне судочинство являє собою єдиний засіб для задоволення природного права на справедливість. Дослідниця пише: «Необхідно усвідомити той факт, що відновлення соціальної справедливості є однією з основних цілей і завдань кримінального судочинства відносно будь-якої особи, що бере участь у його здійсненні. Наслідком такого усвідомлення має бути визнання наявності в основі кримінального судочинства такого принципу, як справедливість. Саме завдяки розгляду справедливості як кримінально-процесуального принципу можемо говорити про справедливе розслідування, справедливий судовий розгляд і винесення справедливого вироку» [2, с. 29–30].

Справедливість є завданням правосуддя в широкому значенні (не лише як діяльності суду) як реакція на несправедливість – учинення кримінального правопорушення. Ще в 1883 р. Л.Є. Владіміров писав про те, що на державі лежить висока місія – карати злочини в ім'я здійснення справедливості, яка вимагає, щоб той, хто вчинив зло, зазнав відповідних страждань [3, с. 184–185]. Саме в такому аспекті справедливість кримінального процесу довгі роки була пов'язана з відповідністю призначеного судом покарання тяжкості правопорушення й особі обвинуваченого. Саме цей підхід був використаний і сучасним законодавцем у ст. 414 КПК України, що суттєво обмежує

увалення, зокрема й суб'єктів правозастосування, про межі дії та критерії справедливості й стосовно інших рішень у сфері кримінального провадження.

Таким чином, справедливість у кримінальному провадженні не може бути обмежена лише призначенням покарання або взагалі питаннями кримінально-правового характеру. Справедливими мають бути й процедури, що застосовуються під час вирішення цих питань; іншими словами, ідеться про справедливість кримінальної процесуальної форми.

На думку О.А. Кучинської, ідея формальної справедливості втілюється в принципі формальної рівності, що конкретизується у вимогах рівності перед законом, рівності перед судом, рівності прав і свобод людини та громадянина. Змістова справедливість утілюється в принципі пропорційності (розмірності). Вона вимагає пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню, а саме покарання має перебувати в справедливому співвідношенні з тяжкістю й обставинами вчиненого злочину й особою винуватого. Процедурна справедливість полягає в тому, що будь-який результат, отриманий за умови додержання процедури, є справедливим [2, с. 65].

Загалом погоджуючись із таким баченням, варто уточнити, що дотримання процесуальної форми не завжди гарантує одержання справедливого результату. Справедливості у кримінальному провадженні близька до законності й навіть тісно пов'язана з нею, однак не тотожна їй, проявляючи власний самостійний зміст і значення в поєднанні з іншими загальними засадами кримінального провадження, насамперед верховенством права, рівністю перед законом і судом, повагою до людської гідності, презумпцією невинуватості, змагальністю, забезпеченням права на захист, гласністю й відкритістю судового провадження та ін.

Хоча загальноправовий принцип справедливості й не має прямого закріплення в тексті кримінального процесуального закону, він знаходить своє відображення насамперед у визнанні формальної рівності. Через визнання формальної рівності всіх учасників правовідносин право наділяє їх рівними правовими можливостями для реалізації своїх прагнень. Таким чином, принцип справедливості за своєю загальноправовою сутністю збігається з принципом рівності, визнаючи як справедливе формально рівний розподіл прав (можливостей). При цьому слід звернути увагу на відмінність принципу рівності від поняття рівноправності, яке часто використовується як синонім справедливості [4, с. 108–111].

Конституційний принцип рівності складається з двох елементів: рівності прав, свобод і обов'язків (рівноправності) і рівності всіх перед законом і судом. Він спрямований на недопустимість дискримінації, передбачаючи таке правове становище людини в правовій державі, за якого всі люди можуть у повному обсязі й на рівних підставах здійснювати гарантовані права й свободи.

Рівність і недопустимість дискримінації є не тільки конституційними положеннями національної

правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на що звертається увага в міжнародних правових актах із питань захисту прав і свобод людини (у Міжнародному пакті про громадянські й політичні права 1966 р. (ст. ст. 14, 26), у Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. (ст. 14), у Протоколі № 12 до вказаної Конвенції 1950 р. (ст. 1), у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. ст. 1, 2, 7)).

Зміст поняття «дискримінація» розкривається й у рішеннях Європейського суду з прав людини. Аналіз його рішень засвідчує, що під дискримінацією слід розуміти порушення рівноправності, що виражається в різному ставленні, яке має реальний характер без об'єктивного й розумного обґрунтування з особами, що перебувають у відносно схожих ситуаціях. При цьому дискримінація матиме місце тоді, коли відмінність у ставленні порушуватиме розумну співмірність між використовуваними засобами й метою, що досягається (рішення у справах «Расмуссен проти Німеччини» від 28 листопада 1984 р., «Уїлліс проти Великої Британії» від 11 червня 2003 р., «Тимишев проти Росії» від 13 грудня 2005 р. та ін.).

Така позиція висловлена й у практиці Конституційного Суду України, який указав, що гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їхніх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом і обсягом прав і свобод [5].

Принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на судовий захист, що закріплене в ч. 1 ст. 55 Конституції України. Цей принцип є похідним від загального принципу рівності перед законом, визначеного ч. 1 ст. 24 Основного Закону України, і стосується й сфери судочинства. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав [6]. При цьому особливості кримінального провадження, установлені законодавцем стосовно окремих категорій осіб, не вважаються порушенням принципу рівності, оскільки в цьому аспекті рівність усіх перед законом і судом означає насамперед невідворотність кримінального провадження, проведення процедури притягнення до кримінальної відповідальності, але з урахуванням установлених особливостей. Саме урахування специфіки правового становища окремих груп суб'єктів (неповнолітні, особи з фізичними та розумовими вадами, особи, наділені дипломатичним або посадовим правовим імунітетом, і т. п.) забезпечує їх рівноправність [7, с. 49–50].

Із загального принципу справедливості випливають і вимоги співмірності обмеження прав і свобод людини й правомірної мети, яка досягається. Так, у кримінальному процесі заходи державно-правового примусу й заходи забезпечення кримінального провадження, спрямовані на виконання

завдань кримінального провадження, не повинні допускати надмірного, не виправданого обмеження прав і свобод. У цьому аспекті вимога співмірності в кримінальному провадженні втілена в таких законодавчих положеннях: щодо необхідності доведення слідчим, прокурором того, що потреби досудового розслідування виправдовують такий ступінь втручання в права й свободи особи, про який ідеться в клопотанні про застосування заходу забезпечення кримінального провадження (п. 2 ч. 3 ст. 132 КПК України), при цьому для оцінки потреб досудового розслідування слідчий суддя або суд зобов'язані врахувати можливість без застосованого заходу забезпечення кримінального провадження отримати речі й документи, які можуть бути використані під час судового розгляду для встановлення обставин у кримінальному провадженні (ч. 4 ст. 132 КПК України); щодо необхідності вирішення питання про обрання запобіжного заходу з урахуванням оцінки сукупності обставин (ст. 178 КПК України); щодо забезпечення відповідності призначеного судом покарання

ступеню тяжкості кримінального правопорушення й особі обвинуваченого (ст. 414 КПК України) та ін.

Висновки. Зміст справедливості як системоутворюючої, фундаментальної правової категорії може бути сформульований лише орієнтовним переліком складових частин загального характеру, що пояснюється комплексністю, системністю цієї категорії, неможливістю вичерпного встановлення форм її дії в правовій сфері. Це підтверджується положеннями міжнародних правових актів і практикою Європейського суду з прав людини. Справедливість як загальноправовий принцип поширює свою дію на всі галузі права, набуваючи специфіки залежно від особливостей суспільних відносин, які врегульовані цими галузями, що дає підстави для визнання справедливості однією із загальних засад кримінального провадження. Форми прояву такої специфіки, тобто особливості дії загальноправового принципу, повинні мати правове обґрунтування й нормативне закріплення, зокрема в положеннях кримінального процесуального закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, що схвалена Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 41. Ст. 1267.
2. Кучинська О.А. Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства: дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.09. К., 2011. 199 с.
3. Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. Общая часть. 2-е изд., доп. Харьков: Тип. Каплана и Бирюкова, 1888. 248 с.
4. Мамка Г.М. Рівність перед законом і судом – конституційна засада кримінального провадження, її сутність і зміст. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. № 9-2. Т. 2. С. 108–111.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012. Офіційний вісник України. 2012. № 32. Ст. 1202.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25 квітня 2012 р. № 11-рп/2012. Офіційний вісник України. 2012. № 36. Ст. 1341.
7. Мамка Г.Н. О специфике действия общеправовых принципов в сфере уголовного производства. LEGEA SI VIATA. 2015. № 5/2. С. 46–50.